

Historia artis

Bak Áron*

Brummer József képmása

Henri Rousseau¹ kistisztviselő volt egy ügyvéd mellett, de mert nem volt szíve árverési pecséteket ütni az adósok bútoraira, inkább másodfokú vámtisztviselői állást vállalt a párizsi beviteli vámnál, és ilyen minőségben dolgozott a Montrouge-kapunál, a Tournelle hídon és a Porte de Meudonnál, s közben tájképvázlatokat készített. Állítólag hallgató ember volt, és titkait sem osztotta meg másokkal. Amikor festményeivel jelentkezett, foglalkozása miatt kapta a Le Douanier melléknevet, hogy megkülönböztethessék Theodor Rousseau festőtől.² 1886-ban állított ki először a Függetlenek Szalonjában (Salon des Independents).³

Henri Rousseau kisiparos családból származott. (Apja bádogos mesterséget űzött.) Segítőkész, jószívű és jóhiszemű, sőt hiszékeny ember volt, aki gyermeki módon kedvelte a polgári giccses pompát, festett, írt, hegedült, és még zenét is szerzett. Nemcsak a művészek és a műveltek tartották nevetségesnek, hanem a legtöbb kortársa is.⁴ Iskolázottság nélkül, ösztönösen, de mély meggyőződéssel, őszinte meghatottsággal, az elhivatottság biztos hitének komolyságával és nagy szeretettel alkotta műveit. Azonban a valódi nagy művészek, mint például Paul Signac, Maximilien Luce, Camille Pissaro, Odilon Redon és Paul Gauguain felfigyeltek rá. Henri de Toulouse-Lautrec megvédte támadóitól, és Alfred Jarry, az

* Bak Áron (Velemér, 1945 – Kecset, 2012) református lelképásztor (Mezőkeszű, Sajószentandrás, Szentkeresztbánya, Bágy) és festő, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárosa (1990–1993), teológiai tanulmányait, fordításait és művészettörténeti írásait a *Református Szemle*, az *Igehirdető*, a *Keresztény Magvető*, az *Erdélyi Művészet* és a *Székegyföld* közölte. Meg nem védett doktori dolgozatának címe: *A két testamentum kontinuitása és diszkontinuitása Lukács írásaiban, Keresztelő János üdvörténeti szerepének ábrázolásában*. Egyéni kiállítása volt Székesfehérváron (1998), Szászrégenben (2005), Kolozsváron (2002, 2003) és Székelyudvarhelyen (2006).

¹ Teljes nevén: Henri Julien Félix Rousseau (Laval, 1844 – Párizs, 1910). Alfred Jarry (1873–1907) francia költő, drámaíró, aki az *Übű király* (1896) című szürrealizmus előfutárának tekintett színdarabjával nagy botrányt váltott ki, szintén Lavalban született.

² Ld. Rousseau, Henri. Alscher, Ludger – Feist, Günter et al. (hrsg.): *Lexikon der Kunst. Architektur. Bildende Kunst. Angewandte Kunst. Industrieformgestaltung. Kunsttheorie*. Band IV. VEB E. A. Seeman Verlag, Leipzig 1977, 216–217.

³ Uo., ld. még Bihalji-Merin, Oto: *A nainok festészeté*. Ford. Bendl Júlia. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1984, 29–49.

⁴ Vö. Bihalji-Merin, Oto: *i. m.* 35. Carco, Francis: *Prietenul pictorilor*. Traducere de Șerban Foartă. Editura Meridiane, București 1970, 40–43.

Übii király írója is mellé állt, amikor ki akarták zárni a szalonból.⁵ Szegényen, magányosan halt meg. Sírkövet a festő Robert Delaunay és Rousseau házigazdája vett neki, erre pedig Guillaume Apollinaire írt sírverset palavesszővel:

Figyelj ránk kedves Rousseau,
Eljöttünk köszönteni téged
Delaunay a felesége meg Queval úr és én.
Kérünk, ne vámold meg csomagunk az ég kapujában
Festéket, ecsetet és vásznat hoztunk,
Hogy fessd le az igazi fényt szent nyugalmaiban
Miként egykor az én arcképemet
A csillagok arcát.⁶

Három évvel Rousseau halála után Constantin Brâncuși (Brancusi) szobrász és Ortiz de Zarate festő Apollinaire kézírását követve véste a sírkőbe a palavesszővel felírt sírverset.⁷

Henri Rousseau festett önarcképet (1890), elkészítette Pierre Loti író portréját (1891–1892), és Alfred Jarry is felkérte, hogy készítsen festményt róla. Ez utóbbi képet 1894-ben állították ki a Független Szalonjában, de Jarry később meguntta és megsemmisítette.⁸ Brummer József képmását élete vége felé festette meg (1909), majd kettős arcképet készített Apollinaire-ről és múzsájáról, Marie Laurencinről. Erre a képre utal a sírvers is.

A portré szó, amely a latin *protrahere* – *előhúzni, elővonni* származékszava, *képmást, arcképet* jelent.⁹ Egyrészt olyan irodalmi műfajra utal, amelyet az ókori görög és latin írók előszeretettel műveltek: irodalmi portrékat készítettek és gyűjteményeket állítottak össze belőlük. Másrészt a portré olyan ábrázolási mód, amelyet az írók arra használnak, hogy egyénivé tegyék műveik egyes szereplőit. A hangsúly mindkét esetben a tulajdonságokra esik. Később rajzolt vagy festett képmásokkal illusztrált portrégyűjtemények készültek, illetve arcképsorozatokat adtak ki.¹⁰ Képzőművészeti értelemben a portré bizonyos emberek ábrázolását

⁵ Bihalji-Merin, Oto: *i. m.* 35.

⁶ Gentil Rousseau, tu nous entends

Nous te saluons

Delaunay, sa femme, Monsieur Queval et moi

Laissez passer nos bagages en franchise à la porte du ciel

Nous t'apportons des pinceaux, des couleurs, des toiles

Afin que tes loisirs sacrés dans la lumière réelle

Tu les consacres à peindre, comme tu tiras mon portrait,

La face des étoiles.

A sírvers Keszthelyi Rezső által készített fordítását ld. Bihalji-Merin, Oto: *i. m.* 49.

⁷ Uo.

⁸ Uo. Bihalji-Merin, Oto: *i. m.* 37–38.

⁹ Ld. Bildnis. In: Alscher, Ludger – Feist, Günter et al. (hrsg.): *i. m.* Band I. (1968), 291–293. Portretwerke. In: uo. III. (1975), 928–929.

¹⁰ Vö. Szabó György: Előszó. In: uő (szerk.): *Antik portrék*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979, 5–24. Castiglione László: *Az ókori portré rövid története*. In: uő: *Az ókor nagyjai*. II. kiadás.

jelenti lelkületük szemléletes megjelenítésével. Itt a cél nem is annyira a hasonlóság, mert az csak lemásolást jelentene és nem jellemzést, hanem az, hogy a kép valóban képviselje azt, akit ábrázol, még akkor is, ha az a személy nincs, vagy már nem lehet jelen.¹¹ Tehát a képzőművészeti portré esetében nem az a legfontosabb, hogy az tökéletesen hasonlítson arra, akiről készült, hanem az, hogy a művész miképpen jellemzi őt, és miképpen jeleníti meg viszonyulását környezetéhez, illetve hozzátartozóihoz, hogy ezzel az ő jelentőségét örökítse meg. Ezért a vallásos témájú kép, illetve ikon mellett a portrénak van széles körű közösségi szerepe.¹²

Vajon Rousseau tudatában volt-e annak, hogy a képzőművészeti portré milyen sajátosságokkal bír, és hogy mi is annak közösségi szerepe? Ezután nincs különösebb értelme kutakodnunk, ő ugyanis ösztönösen alkotott, és ahogyan azt mondani szokták: mesterkéletlen egyszerűséggel festette meg képeit. Ő természetesnek tartotta, hogy Alfred Jarry kedvenc állatainak, a bagolynak és a kaméleonnak társaságában kívánta megörökíttetni magát,¹³ mintha csak fényképezőgép előtt állana. A Pierre Loti arcképét is ugyanilyen természetességgel festette meg a maga külön örömeire, mégpedig újságokban és folyóiratokban megjelent képek után, ugyanis nem ismerhette a francia akadémia tagját.¹⁴ Viszont Brummer József képmása, illetve Apollinaire kettős portréja baráti, személyes kapcsolat alapján készült, több mint valószínű, hogy ülés alapján, még akkor is, ha esetleg fényképeket vagy színes magazinban megjelent képeiket is tarthatta maga előtt.¹⁵

Ha Édouard Manet esetében igaz, hogy nem azért festett, mert akart mondani valamit, hanem pusztán azért, mert a formák és színek különleges örömet szereztek neki, ez a tisztán vizuális öröm pedig festésre ösztönözte,¹⁶ akkor ez igazán elmondható az iskolázatlanul festő vámos Rousseau-ról is. De az is lehetséges, hogy az ő esetében annak a hitnek van nagyobb súlya, hogy közvetlen környezete szemében értelmetlennek és haszontalannak tartott hivatása valójában mégiscsak tiszteletreméltónak számított, alkotásai pedig igazán értékesek,

Akadémiai Kiadó, Budapest 1972, 11–44. Sebestyén Ágnes: Egy elfeledett életrajzíró. In: Strachey, Lytton: *Miniatűr arcképek és más esszék*. Ford. Sebestyén Ágnes. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1986, (5–48) 12. skk. Máthé Elek: Utószó. In: Plutarchos: *Három életrajz*. Olcsó könyvtár 622. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1968, 179 skk.

¹¹ Ld. Lyka Károly: Az arckép. In: uő: *Kis könyv a művészetről*. 7. kiadás. Korvina Kiadó, Budapest 1971, 38–43. Castiglione László: *Az ókori portré rövid története*, 12–23. Ld. Bildnis. In: Alscher, Ludger – Feist, Günter et al. (hrsg.): *i. m.* I. (1968), 291–293. Nagy Imre: *Följegyzések*. Szerk. Simó György – János Pál. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979, 151.

¹² Bildnis. In: Alscher, Ludger – Feist, Günter et al. (hrsg.): *i. m.* I. (1968), 291–293. S. Nagy Katalin: Szentképek és kegytárgyak a lakásokban. In: *Világosság*, XVII. (1976/6), 387–392.

¹³ Vö. Bihalji-Merin, Oto: *i. m.* 38. Jakobovits Miklós: *A színek üzenete*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1987, 44

¹⁴ Bihalji-Merin, Oto: *i. m.* 35–37.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Ld. Perruchot, Henri: *Viața lui Manet*. Traducere de Irina Fortunescu. Editura Meridiane, București 1967, 46.

akárcsak Édouard Manet festményei,¹⁷ akinek köre mindig megcsodálta és elismerte műveit.

Brummer József jómódú szegedi paprikakereskedő fia volt. Tehetséges szobrásznak indult, és már Nagybányán megismerkedett Mikola Andrással, 1905-től pedig együtt voltak Párizsban. Brummer, ha rosszabbul ment sora, hol egyik, hol másik festőiskolában állt modellt, még Auguste Rodin műtermében is, és ő mesélte el Mikola Andrásnak, hogy Rodin egyszerre több modellt is foglalkoztatott, hogy tanulmányozhassa mozgásait, amelyekről aztán leheletfinom rajzokat készített.¹⁸

Amikor Brummer apja csődbe jutott, értesítette fiát, hogy nem tudja többé támogatni párizsi tanulmányait, amelyeket az Académie Julian, majd az Académie Delécluse kereteiben folytatott, a nélkülözés és a közös haza tudata még szorosabbra fűzte Brummer József és Mikola András barátságát. Mikola érdeklődött a keleti és a primitív népek művészete iránt, és abban az időben sok művészi terméket vittek Párizsba a gyarmatokról, illetve Távol-Keletről, köztük néha igazi értékeket is, a kiskereskedőktől aránylag olcsón fel tudta vásárolni az értékesebbeket. A műtárgyakat aztán Brummerre bízta, hogy vigye el olyan műterem-bérlőkhöz, ahol jobb módú művészek laktak, és ahol haszonnal lehet eladni azokat. Ilyen módon tudták biztosítani napi étkezésük költségeit, és még forgatókéjük is maradt újabb alkotások beszerzésére.¹⁹ Ha pedig az üzlet nem ment, és már házbért sem tudtak fizetni, olcsóbb lakásba költöztek egy külvárosi szegénynegyedben. Egyik ilyen költözés alkalmával (körülbelül 1907-ben), Brummer József egy szegényes külsejű házban bérelt szobát, és történetesen éppen Rousseau le Douanier szomszédja lett. Mikola András visszaemlékezése szerint Rousseau alacsony termetű, töpörödött, borvirágos orrú emberke volt, aki egyszerű fináncként, kishivatalnokként kezdett festeni, és emiatt kapta „a Vámos” melléknevet, később azonban világhírré tett szert, neve viszont csak akkor került először köztudatba, amikor a Salon des Independents-ban állított ki.

A visszaemlékezéseiben Mikola nem tér ki arra, hogy Rousseau festészetének volt-e, illetve van-e egyáltalán jelentősége, csupán azt írja le, hogy a véletlen folytán ismerkedtek meg. Számára ez a véletlen nem bírt különösebb jelentőséggel, Brummer számára azonban igen, mert ez közelebbi kapcsolatot eredményezett, mégpedig Brummer műkereskedői hajlamának köszönhetően. Ő ugyanis a világ egyik legnagyobb műkereskedője lett, ásatásokat végeztetett a Közel-

¹⁷ Uo., ld. még Végvári Lajos: *Manet. A Művészet kiskönyvtára 2. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata*, Budapest 1964.

¹⁸ Ld. például Rodin *Akt drapériával* című rajzát. Lyka Károly: *Kis könyv a művészetről*, 10. kép.

¹⁹ Ld. Mikola András: *Színek és fények. Egy nagybányai festő emlékei*. Az előszót és a jegyzeteket írta Banner Zoltán. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár 1972, 44–45. Murádin Jenő: Mikola András. In: Dávid Gyula (főszerk.) – Balogh Edgár (főmunkatárs): *Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépirodalom, köziírás, tudományos irodalom, művelődés*. III. kötet. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1994, 439–440.

Keleten, egész palotákat vásárolt meg Indiában és Kínában. New Yorkban óriási műkereskedése volt a Fifth-Avenue-n, Párizsban, Berlinben és Stockholmban üzleteket nyitott lerakkal.²⁰ De már akkor, megismerkedésük idején felismerhetete, hogy Rousseau munkáinak mekkora műtörténeti jelentősége van, és milyen nagy művészi értéke lehet, s ezért igyekezett is jó kapcsolatot kialakítani a festővel, és ennek a kapcsolatnak bizonyítéka az 1909-ben készült képmás.

Brummer József képmása vászonra festett olajkép, amely magántulajdonban van, és a bázeli Kunstmuseumban helyezték el.²¹ Henri Rousseau aláírása és a festmény készítésének ideje a kép bal alsó sarkán látható. Fekete-fehér reprodukciója 1936-ban jelent meg magyar kiadványban²² a külföldi modern festők, Edvard Munch, Pablo Picasso, Vaszilij Kandinszkij, Oskar Kokoschka, Georges Braque és Henri Matisse alkotásainak bemutatásával együtt.

Az egész alakos portré szemből örökítette meg a vesszőfonatos karszékben ülő Brummer Józsefet: két karját a szék támláin nyugtatja, kézfejeit lefelé tartja, a jobb kéz ujjai közt pedig cigaretta füstölög. Rousseau nem a kép közepére helyezte Brummer ülő alakját, hanem kissé jobbra. Tőle balra a háttérben két fa áll a gesztenyééhez hasonló nagy levelekkel, a jobb oldalra pedig egy fát festett, amelynek levelei a kőrísé-re emlékeztetnek. Alul, az előtérben és nem éppen vízszintesen homokkal felhintett sétány látszik. Ezen áll a szék két első, valamint az ülő alak két lába enyhe terpeszben, hogy így jól érzékeltessék a tér mélységét. A középtérben zöld pázsit látszik, ebből emelkednek ki a fák, közöttük pedig a Rousseau-ra jellemző tömött lombú cserjékkel. A cserjék felett a messzeségből hegyek sejlenek fel körülbelül a háttér középmagasságáig. Felettük az ég kéklik, a fák teret jól betöltő nagy, erősen zöld levelei között. Brummer mély-meleg fekete színű öltönyt visel, zakója nincs begombolva, és deréktől felfelé látni engedi a fehér ingmellet, amely úgy villan elő, hogy az arcra irányítja a tekintetet. Az arcot szintén sűrű fe-

Henri Rousseau:
Brummer József képmása (1909)
117 x 88,5 cm

²⁰ Ld. Mikola András: *i. m.* 53–54.

²¹ Uo. 46.

²² A színes reprodukciót és a képjegyzéket ld. Bihalji-Merin, Oto: *i. m.* 5. és 286.

keze haj keretezi a karszék háttámlája fölött. A karszék vörös kárpitozása szépen érvényesül a fekete öltöny és a szék sárga pereme között. Ez a perem pedig úgy öleli körül az ülő alakot, hogy azt a szék lábaitól alulról kiindulva emeli ki a növényzet alkotta háttérből, s a háttámla vonala ismét az arcra tereli a figyelmet. Ez a szerkesztés páratlan Rousseau munkái között. Talán ennek köszönhető, hogy *Révai Kis Lexikona* 1936-ban a modern külföldi festők művei közt mutatta be, mint amely egyenértékű alkotásként Munch *Az élet tánca*, Picasso *Fürdő után*, illetve Matisse *Alvó nő* című munkájával. Ezekben ugyanis az egyensúly és a rend²³ uralkodik mind a szerkesztésben, mind a színben.

Henri Perruchot szerint Rousseau a természetes eredetiséget kereső Pierre Loti íróat olyannak festette meg, mint kora álomfejtőjét, akinek polgári jellege túllépi az író természetes egzisztenciáját.²⁴ Ilyenszerű újjáteremtésről van szó Brummer József képmásánál is.

Valószínű, hogy a megfestett arc hasonlít a Brummeréhez annak ellenére, hogy megoldásánál olyanszerűen igyekezett azt síkokra bontani, mint a Pierre Loti portréján. A teljes szemből nézet hasonló szimmetriát mutat Dürer önarcképeivel, pedig szó sincs az arc jobb és bal felének egyformaságáról.²⁵ Sőt éppen ez biztosítja az arc karakterét. Ha Rousseau nem is volt iskolázott festő és a naiv elhivatottág hitével dolgozott, nem kezdett neki festeni minden irányítás nélkül, ugyanis Jean-Léon Gérôme és Félix Auguste Clément tanácsokkal látták el, miközben sokat másolt a Louvre-ban.²⁶ Tudhatta és érezhette, hogy a művészi portrénál nem a hasonlóság az elsődleges, hanem a jellegzetesség, s az arc-kepein ezt igyekezett megragadni.

Brummer József elégedett is lehetett ezzel a munkával, pedig jól tudta, hogy néhány rendkívüli tehetséges művész kivételével értetlenül nézik Rousseau-t és műveit, gúnyolják, sőt meg is vetik. Őszinte, tiszta emberségéből fakadó hivatástudatát és alkotó, teremtő vágyát az iskolázatlan, félművelt, tehát alacsonyabb szellemi nívón álló ember naiv akarnokságának, törtetésének és hírnévhajhászásának tartották. Ugyanis nem látták meg benne azt a tiszta szándékú szeretetet és emberséget, amely teremteni kívánt: szépet és jót alkotni a saját öröme és önértékelésének igazolására, másoknak pedig a tetszésére. A nagy tehetségek körül kialakult művelt szép lelkek és sznobok csoportjaiban annyira erős volt az elit közösségi tudat, hogy nem voltak képesek elismerni egy más közös-

²³ Ld. Csekei Varjú Elelmér (szerk.): *Révai Kis Lexikona A–Z. A mindennapi élet és az összes ismeretek enciklopédiája*. Révai Irodalmi Intézet, Budapest 1936, 328.

²⁴ Vö. Körner Éva: *Picasso. A művészet kiskönyvtára* 26. Corvina Könyvkiadó, Budapest 1968, 22.

²⁵ Ld. Mittelstad, Kuno: *Dürer*. Corvina Kiadó – Henschelverlag – Arkady, Budapest–Berlin–Varsó 1979 külső tábláján. Vö. Nagy Pál: *Barangolás a képzőművészetben*. Kriterion Kiskalauz. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979, 87–89.

²⁶ Ld. Rousseau, Henri. In: *Bildnis*. In: Alscher, Ludger – Feist, Günter et al. (hrsg.): *i. m.* Band I. (1968), 291–293.

ségből származó és más háttérrel rendelkező személyt,²⁷ bármekkora tehetséggel is rendelkezett az. A vámos Henri Rousseau, noha csak kistisztviselői műveltséggel rendelkezett, rendkívüli egyéniség és nagy tehetség volt, noha nem tanult művészetelméletet, sem színtant stb. De volt érzéke színben és szerkesztésben megjeleníteni a maga élményeit és témáit. Megvolt a gyakorlata is, hogy a századforduló művészi felfogásának és látásának megfelelően rajzilag is megoldja képei alakjainak és tárgyainak megjelenítését. Megtanulta és helyesen érezte meg azt is, hogy a látható valóság benyomásait le lehet és le is kell egyszerűsíteni a kép kedvéért.

Brummer József képmásának megalkotásakor a valóságából indult ki, és például nem Gudea sumér fejedelem méltóságot megjelenítő szobrából, sem valamelyik egyiptomi fáraó tekintélyt sugárzó monumentális szobrából. Nem is a középkori bizánci mozaikok vagy kódexek Pantokrátor Krisztus-megjelenítései adták neki az élményt, hanem Brummer József, a műkereskedő barát személyisége, amint az természetes egyszerűséggel ül a karosszékben, és figyelmesen néz szembe a vele beszélgető partnerrel.

Rousseau ismerhette Vincent van Gogh *Roulin, a postás, A dajka*, vagy éppen az *Artista nő a kávéházban* és *Tanguy apó* című portréját is,²⁸ hiszen együtt állítottak ki a Függetlenek Szalonjában, és ezek a művek hatással is lehettek rá. Mégis Brummer megjelenése, egész alakja, lénye, arca, fejének szerkezete volt számára az a kihívás, amely arra készítette, hogy megfesse képmását. Egy festmény művészi eszköztárával alkotta meg azt az embert a maga teremtő erejével, akaratával, kezének munkájával és a vonalak, formák és színek segítségével, akinek személye élményt jelentett művész-lelke számára.

Felhasznált irodalom

- Alscher, Ludger – Feist, Günter et al. (hrsg.): *Lexikon der Kunst. Architektur. Bildende Kunst. Angewandte Kunst. Industrieformgestaltung. Kunsttheorie* Band I–V. VEB E. A. Seeman Verlag, Leipzig 1968–1978.
- Dávid Katalin: *Van Gogh*. A művészet kiskönyvtára 4. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1968.
- Carco, Francis: *Prietenul pictorilor*. Traducere de Șerban Foartă. Editura Meridiane, București 1970.
- Castiglione László: *Az ókori prótré rövid története*. In: uó: *Az ókor nagyjai*. II. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972, 11–44.
- Csekei Varjú Elelmér (szerk.): *Révai Kis Lexikona A–Z. A mindennapi élet és az összes ismeretek enciklopédiája*. Révai Irodalmi Intézet, Budapest 1936, 328.

²⁷ Vö. Tóth Sándor: *A nemzet európai modelljéről. Kísérlet annak tisztázására, hogy mi a nemzet szerepe az emberré válás folyamatában*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1993, 60–62. Carco, Francis: *i. m.* 37 skk. A társadalom kisembereiről ld. még Dsida Jenő *Az utcaseprő, Öreg postás a város végén és Amundsen kortársa* című verseit.

²⁸ Ld. Dávid Katalin: *Van Gogh*. A művészet kiskönyvtára 4. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1968, 7., 13., 22., és 35. számú reprodukciók.

- Bihalji-Merin, Oto: *A naivok festészeite*. Ford. Bendl Júlia. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1984.
- Jakobovits Miklós: *A színek üzenete*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1987.
- Körner Éva: *Picasso*. A művészet kiskönyvtára 26. Corvina Könyvkiadó, Budapest 1968.
- Lyka Károly: Az arckép. In: uő: *Kis könyv a művészetről*. 7. kiadás. Corvina Kiadó, Budapest 1971, 38–43.
- Máthé Elek: Utószó. In: Plutarchos: *Három életrajz*. Olcsó könyvtár 622. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1968, 179 skk.
- Mikola András: *Színek és fények. Egy nagybányai festő emlékei*. Az előszót és a jegyzeteket írta Banner Zoltán. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár 1972.
- Mittelstad, Kuno: *Dürer*. Corvina Kiadó – Henschelverlag – Arkady, Budapest–Berlin–Varsó 1979.
- Murádin Jenő: Mikola András. In: Dávid Gyula (főszerk.) – Balogh Edgár (főmunkatárs): *Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépirodalom, köztársaság, tudományos irodalom, művelődés*. III. kötet. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1994, 439–440.
- Nagy Imre: *Följegyzések*. Szerk. Simó György, János Pál. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979.
- Nagy Pál: *Barangolás a képzőművészetben*. Kriterion Kiskalauz. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979.
- Perruchot, Henri: *Viața lui Manet*. Traducere de Irina Fortunescu. Editura Meridiane, București 1967.
- S. Nagy Katalin: Szentképek és kegytárgyak a lakásokban. In: *Világosság*, XVII. (1976/6), 387–392.
- Sebestyén Ágnes: Egy elfeledett életrajzíró. In: Strachey, Lytton: *Miniatűr arcképek és más esszék*. Ford. Sebestyén Ágnes. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1986, 5–48.
- Szabó György: Előszó. In: uő (szerk.): *Antik portrék*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979, 5–24.
- Tóth Sándor: *A nemzet európai modelljéről. Kísérlet annak tisztázására, hogy mi a nemzet szerepe az emberré válás folyamatában*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1993.
- Véghvári Lajos: *Manet*. A Művészet kiskönyvtára 2. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1964.

* * *

In dieser kunstgeschichtlichen Studie wird vom reformierten Pfarrer, Áron Bak, Theologe und Maler (1945–2012) der Malerlaufbahn von Henri Rousseau skizziert. Es wird über dessen Verbindung und Freundschaft mit dem ungarischen Kunsthändler und Maler József Brummer geschrieben und das von Rousseau gemalte Porträt Josef Brummers dargestellt.

Schlüsselwörter: Henri Rousseau, Das Porträt von József Brummer, József Brummer, András Mikola.